

MARIAN SZARMACH

Katedra Filologii Klasycznej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
ul. Fosa Staromiejska 3, 87-100 Toruń
Polska – Poland

„LISTY, KTÓRE CZYTA WIELU”.
PSEUDOKORESPONDENCJA ŚW. PAWŁA Z SENEKĄ

ABSTRACT. Szarmach Marian, „Listy, które czyta wielu”. Pseudokorespondencja św. Pawła z Seneką („Letters read by many”. The apocryphal correspondence between St. Paul and Seneca).

The apocryphal correspondence between St. Paul and Seneca, that is hardly touched upon in the scholarly literature, is an interesting example of a Christian „epistolographical novel” composed by poorly trained rhetorician.

Keywords: St. Paul, Seneca, epistolographical novel.

Życie św. Pawła i Seneki przypada na I wiek. Paweł przybywa w roku 59 do Rzymu, a więc za czasów cesarza Nerona (54–68), kiedy oskarżony w roku 56 przez Żydów przed prokuratorem Judei Festusem o szerzenie nowej religii odwołał się jako *civis Romanus* do cesarza i oczekiwał przez dwa lata w charakterze więźnia na proces. Cieszył się jednak w stolicy Imperium stosunkową swobodą¹. Po tym czasie został zwolniony i opuścił Rzym, do którego powrócił w 67 roku, by zginąć śmiercią męczeńską wówczas lub za rok, w antychrześcijańskich represjach po pożarze stolicy w 64 roku. Jest autorem kilkunastu listów skierowanych do młodych kościołów chrześcijańskich. Wybitny łaciński pisarz i filozof Seneka (4 przed Ch. – 65) był wychowawcą Nerona i aktywnym jego dworzanie. Zniechęcony postępowaniem cesarza nosił się z zamiarem wycofania się z życia publicznego. Zamieszany w spisek Pisona w 65 roku popełnił na rozkaz Nerona samobójstwo, jako ten, którego w przypadku pomyślnego wyniku sprzysiężenia „ludzie nieposzlakowani dla blasku cnót na to najwyższe stanowisko przeznaczili”². W swojej twórczości propagował myśli stoickie i dawał wyraz monoteizmowi. W jednym z *Listów moralnych do Lucy-*

¹ Dzieje Apostolskie 28, 30.

² Tacyt, *Roczniki*, ks. XV, przeł. S. Hammer.

*liusza*³ pisze: „Dziwisz się, że człowiek idzie do Boga? Oto Bóg sam przychodzi do ludzi, a nawet, co jest ściślej, wchodzi w ludzi. Bez Boga żadna dusza nie jest dobra”. Nic dziwnego, że wcześni chrześcijanie szybko uznali go jako kryptowyznawcę nowej religii i nie kryli swego podziwu dla niego. Tertulian (155–220) nazwał go *saepe noster* – często naszym⁴, podobnie z pełnym uznaniem mówi o nim Laktancjusz (250–330)⁵.

Pobożnym życzeniem chrześcijan był zapewne jakiś kontakt tych dwu wybitnych postaci. Zaowocowało ono apokryfem, którym jest ich korespondencja. Te czternaście krótkich listów, często jedynie bilecików, ośmiu Seneki do św. Pawła i sześciu św. Pawła do Seneki, znają dziś przede wszystkim filologowie klasycyjni⁶. Niektóre z nich noszą daty według sprawowania władzy przez konsulów rzymskich. Dokładna analiza tych dat wykazuje, że są one fikcyjne.

Autorem listu pierwszego (ep. I) jest Seneka. Po przeczytaniu jakichś listów Pawła skierowanych do jakichś miast jest zbudowany zawartą w nich zachętą do prowadzenia życia godziwego. Nie może ona pochodzić od samego Pawła, lecz będąc wyższej proveniencji, została jedynie przez niego wyrażona. Filozof pragnąłby spotkać się z nim. Dziwi fakt, że Seneka nie pisze dokładnie, o jakie listy chodzi, tylko poprzestaje na ogólniku *aliquas litteras*.

Paweł (ep. II) tłumaczy się zdawkowo, że nie odpisał zaraz, nie miał bowiem pod ręką posłańca. Nie zamierzał jednak w żaden sposób zlekceważyć swego adresata, który jest przecież nauczycielem nie tylko takiego władcy, ale i wszystkich ludzi. Kontakty z nim przynoszą mu zaszczyt – *felicem me arbitror*.

Seneka (ep. III) zdecydował się przeczytać któryś z Pawłowych listów Neronowi. Dobrze byłoby, gdyby sam Paweł towarzyszył tej lekturze. Należałoby to uzgodnić.

Paweł (ep. IV) wyraża chęć rychłego spotkania. *Invicem nos et de proximo videbimus*.

Seneka (ep. V) jest zaniepokojony ociąganiem się Pawła. Czyżby powodowała to niechęć cesarzowej do niego, ponieważ odstąpił od zasad starej religii i nauki? Filozof ufa, że kieruje nim rozważa, a nie lekkomyślność.

Chodzi tu zapewne o żonę Nerona Poppeę Sabinę, którą cesarz poślubił w 62 roku. Józef Flawiusz⁷ przekazał, że „była ona bogobojna i wstawiała się za Żydami”. Jej niechęć do Pawła mogła brać się stąd, że na Soborze Jerozolimskim⁸ w 49 roku opowiedział się za tym, by nawróconych na chrześcijaństwo pogan nie zmuszano do przestrzegania przepisów żydowskich.

³ Seneka, *Listy moralne do Lucyliusza*, 73,16, przełożył W. Kornatowski, Warszawa 1961.

⁴ *O duszy* 20.

⁵ *Podstawy nauki Bożej* VI 24.

⁶ *Senecae Opera quae supersunt*, ed. F. Haase, Lipsiae 1854, III, s. 476 – 491.

⁷ *Starożytności żydowskie* XX, VIII, 1, przekł. J. Radożyckiego.

⁸ *Dzieje Apostolskie* 15, 2.

Odpowiedź Pawła (ep. VI) jest grzecznościowym bilecikiem, w którym stwierdza, że wszystkim należy się szacunek, nawet kiedy szukają okazji do gniewu. Może to być aluzją do traktatu Seneki *O gniewie*, w którym pisze⁹, że „nie dodaje on wielkości duchowi”.

Cesarz przyjął dobrze pewne jego listy, pisze Seneka Pawłowi (ep. VII). Był pełen podziwu, że ktoś bez należytego wykształcenia może tak myśleć. Zdaniem filozofa, jest to przywilej dusz niewinnych – *innocentium* i powołał się na przykład prostego rolnika Publiusza Walyniusza, któremu Dioskurowie oznajmili, że Macedończyk Perseusz został pobity pod Pydną przez Rzymian¹⁰. Przesłanie to może być aluzją do słów Seneki¹¹: „Przebywa w nas Duch, który daje wzniosłe i szlachetne rady”. Odpowiedź Pawła (ep. VIII) jest przestrożą, by Seneka nie nakłaniał zbyt usilnie cesarza do chrześcijaństwa, gdyż może być to sprzeczne z jego mentalnością – *quod ritui et disciplinae eius sit contrarium*. Mogłoby to urazić cesarza.

Seneka (ep. IX) odpowiada krótkim bilecikiem dołączonym do książki o zasobie słów – *de verborum copia*, która przyda się zapewne jego adresatowi.

Spodziewalibyśmy się podziękowania. Paweł (ep. X) odpisuje jednak zdawkowo, że otacza Senekę należną czcią, bacząc na jego pozycję polityczną i pozdrawia go jako nauczyciela.

W odpowiedzi (ep. XI) znajduje się komplement o wielkości Pawła, który jest „szczytem i wierzchołkiem wśród najwyższych gór”, a obywatelstwo rzymskie dodaje mu blasku. Korespondencja z nim przynosi zaszczyt.

Następny list (ep. XII) pisze znów filozof. Dotyczy on kary, jaką wymierza się niewinnym chrześcijanom po pożarze Rzymu. Należy znosić ją spokojnie. Minione czasy doświadczyły szaleństw Aleksandra Macedońskiego i Kaliguli. Pokoleniom współczesnym los przeznaczył widocznie prześladowania chrześcijan. Zaskakuje tu zdanie o „Najwyższym, który poniósł karę jeden za wielu”, będące wyraźną aluzją do myśli św. Pawła o Chrystusie¹².

W kolejnym liście (ep. XIII) autorstwa również Seneki wraca znowu temat szacunku dla słów. Sięganie po te dostojne pozwoli Pawłowi wypełnić należycie powierzoną mu misję.

Paweł odpowiada na to (ep. XIV) filozofowi, że wysiewając na swym użyzionym polu słowa pochodzące od Boga, uczyni siebie nowym świadkiem Jezusa Chrystusa – *novum te auctorem feceris Iesu Christi*.

Korespondencja ta jest bardzo płytka, miałka i w zasadzie nie wychodzi poza zdawkowe komplementy. Można powiedzieć, że jest niegodna jej autorów. Reminescencje z listów Pawła i dalekie aluzje do pism Seneki są na poziomie szkolarskim.

⁹ *O gniewie* I 20, 1, przekł. L. Joachimowicza.

¹⁰ W roku 168 przed Chr., por. Cyceron, *O naturze bogów* II 2, 6.

¹¹ *Listy moralne do Lucylusza*, 41, 2.

¹² 2 Kor 5, 14

W roku 392 św. Hieronim (347–420) pisze w Betlejem dzieło: *O sławnych mężach*, które jest encyklopedycznym katalogiem autorów grecko-rzymskich, szczególnie chrześcijańskich od św. Piotra po czasy sobie współczesne. W wykazie tym umieścił również Senekę¹³, do czego „skłoniły owe listy Pawła do Seneki i Seneki do Pawła, które czyta wielu”. Zdanie to świadczy o popularności owego apokryfu, dziwi jednak, że Hieronim nie zastanawia się nad ich autentycznością. Nie on jeden. Św. Augustyn (354–430) w jednym z listów¹⁴ również przekazuje, że korespondencja ta jest w obiegu. Skąd mogła się ona wziąć? W retoryce cesarskiej powstawały nowele epistolograficzne, w których pewne postaci historyczne piszą do siebie fikcyjne listy. Ich przykładem przyswojonym polskiemu czytelnikowi jest korespondencja Hippokratesa z Demokrytem¹⁵, korespondencja na poziomie literackim. Prezentowany tu apokryf nosi wszelkie cechy grafomaństwa¹⁶. Dlatego czytają go dziś nieliczni.

¹³ § 12

¹⁴ *Ep.* 153, 14

¹⁵ Pseudo-Hippokrates, *O śmiechu Demokryta, Listy 10–23*, z języka greckiego przełożyła, wstępem i komentarzem opatrzyła K. Bartoń, Gdańsk 2007.

¹⁶ W. Speyer, *Die literarische Fälschung in hellenistischen und christlichen Altertum*, München 1971.